

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ ἡ Κολλυβαδικὴ θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς λατρείας

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ*

Ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ βιβλιογραφικὰ τεκμηριωμένο, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης διατηροῦσε διὰ βίου στενὲς πνευματικὲς σχέσεις μὲ τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων, τὸ ἀναγεννητικὸ φιλοκαλικὸ κίνημα ποῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18^{ου} καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19^{ου} αἰῶνα εἶχε διαδοθεῖ ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἐμπλουτίζοντας καὶ ἀνασημασιοδοτώντας τὴν πνευματικὴ καὶ λατρευτικὴ ἐθιμικὴ ζωὴ καὶ συμπεριφορὰ τῶν κατοίκων τους¹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Σμιαθίτης πεζογράφος περιέλαβε στὰ κείμενά του περιγραφὰς πολλῶν καὶ ποικίλων ἐθιμικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τόσο τῶν συντοπιτῶν του, ὅσο καὶ τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν τῆς Ἀθήνας, ὅπου ἔζησε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του². Τὰ ἐρωτήματα προκύπτουν σχεδὸν αὐθορμήτως: ἐπηρεάσαν οἱ κολλυβαδικὲς πνευματικὲς ρίζες τοῦ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης εἶδε, περιέγραψε, προσέλαβε καὶ σχολίασε τὰ λαϊκὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα; Υἱοθετεῖ, καὶ ὡς ποιοῦ βαθμῷ, ὁ σπουδαῖος Ἕλληνας πεζογράφος τὴν κολλυβαδικὴ θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς λατρείας; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ φιλοδοξεῖ νὰ ἀπαντήσῃ ἢ μετὰ χεῖρας μελέτη.

* Ὁ Μ. Γ. Βαρβούνης εἶναι Ἀναπληρωτὴς Καθηγητὴς Λαογραφίας στὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή ὁμότιτλης ἀνακοίνωσης στὴν Ἡμερίδα «Ἡ διαχρονικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη» (Ἀθήνα, 10 Δεκεμβρίου 2011) ποῦ διοργανώθηκε ἀπὸ τὴν Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Πολιτιστικῆς Ταυτότητος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

1. Βλ. σχετικὰ ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ Β., «Τὸ ὕμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἄλεξ. Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ἄλεξ. Μωραΐτιδη», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 7 (1960), σ. 162-272, μὲ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία. Σχετικὲς ἀμφιβολίες διατύπωσε ὁ ΠΑΝ. ΜΟΥΛΛΑΣ, στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τόμου Ἄ. Παπαδιαμάντης *ἀUTOβιογραφούμενος*, Ἀθήνα 1975, σ. μα' -μβ', ποῦ ἀπαντήθηκαν ἀπὸ τὸν Χρ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992, σ. 406-435.

2. Συνολικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος αὐτοῦ, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα 1998, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

Πρὶν τὴν διαπραγμάτευση τοῦ θέματος, ὀφείλουμε ὡστόσο μία καθαρῶς μεθοδολογικὴ διευκρίνιση: ποῦ θεωροῦμε ὅτι ἀποτυπώνεται ἡ ἀποψη τῶν Κολλυβάδων γιὰ τὰ ἑλληνικὰ λαϊκὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα; Νομίζω ὅτι ἡ πληρέστερη κολλυβαδικὴ ἀναφορὰ στὴν ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ λαογραφία βρίσκεται στὰ σχόλια τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη στοὺς θεῖους καὶ ἱερούς κανόνες τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, πού ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὸ περίφημο *Πηδάλιον*³. Ἀπὸ τὰ ἐκτενῆ αὐτὰ κείμενα μποροῦμε ὄχι μόνο νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες γιὰ τὴν ἐθιμικὴ ζωὴ τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς περιόδου κατὰ τὴν ὁποία ἔζησε ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἀλλὰ καὶ νὰ δοῦμε μία συγκροτημένη καὶ τεκμηριωμένη στάση ἀπέναντι στὶς ἐκδηλώσεις τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητος τῆς ἐποχῆς, πού δὲν ἀπέχει καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν παιδικῶν καὶ ἐφηβικῶν χρόνων τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη, ὅποτε καὶ διαμορφώθηκαν τὰ ἐθιμικὰ του βιώματα⁴. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ συγκρίσιμο ὑλικό, διὰ τοῦ ὁποίου μποροῦμε τελικὰ νὰ κρίνουμε ἂν καὶ κατὰ πόσο οἱ θεωρήσεις τοῦ Σκιαθίτη πεζογράφου καὶ τῶν αὐστηρῶν καὶ παραδοσιακῶν Κολλυβάδων σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἐθιμικὴ καὶ θρησκευτικὴ ζωὴ συνέκλιναν ἢ ἀπέκλιναν.

Ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης, στὰ διηγήματά του, ἀναφέρθηκε σὲ ὄλους σχεδὸν τοὺς μεγάλους σταθμοὺς τοῦ ἐτήσιου ἐορτολογικοῦ κύκλου⁵. Ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, τὶς ἀναφορὲς του στὰ πασχαλινὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα. Καταρχὴν οἱ περιγραφές του κατὰ κύριο λόγο ἀφοροῦν λειτουργίες καὶ ἀκολουθίες σὲ ἀπέριτα παρεκκλήσια καὶ ξωκλήσια, μὲ αὐτοσχέδιους ψάλτες καὶ ταπεινοὺς ἱερεῖς, πέρα καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν πολυκοσμία τῶν μεγάλων ἐνοριῶν καὶ τὴν ἐπιδεικτικὴ λαμπρότητα τῶν ἀρχιερατικῶν λειτουργιῶν⁶. Συμφωνεῖ σὲ

3. Πρβλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Δ. Β., «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας», *Λαογραφία* 35 (1987-1989), σ. 46-47. ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., «Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης λαογραφῶν», στὸ βιβλίο του *Λαογραφικὰ 4. Ποικίλα*, Ἀθήνα 2003, σ. 201-204. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Μία λαογραφικὴ ἀνάγνωση τοῦ «Πηδαλίου» τῶν Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου Ἁγιορείτου*, Ἀθήνα 2006, σ. 11-26.

4. Βλ. σχετικὰ ΒΕΡΙΤΗΣ Γ., «Τὸ ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι», *Ἀκτίνες* 6 (1943), σ. 23 κ.ἑξ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΛΛ., *Ἄλ. Παπαδιαμάντης. Οἱ ἑλληνορθόδοξες ρίζες τοῦ ἔργου του. Λαογραφικὴ μελέτη*, Ἀθήνα 1984. ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ. Γ., «Θέματα διηγηματογραφίας τοῦ Παπαδιαμάντη», *Εὐθύνη* 15 (1981), σ. 43 κ.ἑξ. ΚΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛ., *Ἄλ. Παπαδιαμάντης. Μία ἄλλη ἀνάγνωση*, Θεσσαλονίκη 1990.

5. Πρβλ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ. Σ., «Τὸ λαογραφικὸ στοιχεῖο στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», *Νέα Ἑστία* (Χριστούγεννα 1941), σ. 145 κ.ἑξ., μὲ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

6. ΧΙΟΥ ΕΛΣΑ, «Οἱ Πασχαλιὲς τοῦ κυρ Ἀλέξανδρου», *Χαραυγὴ* 787 (16 Ἀπριλίου 2011), σ. 9.

αὐτὰ μὲ τὸ αὐστηρὸ καὶ ταπεινὸ μαζὶ ἦθος τῶν Κολλυβάδων. Τὰ ἔθιμα πὺν περιγράφει εἶναι, κατὰ μία εὐσεβῆ θὰ ἔλεγα ἐπιλογή, τὰ ἀμέσως σχετιζόμενα μὲ τὴ λατρεία⁷. Δὲν βροῖσκει κανεῖς, γιὰ παρὰδειγμα, ἐκτενεῖς ἀναφορὲς στοὺς ἐθιμικοὺς κρότους τοῦ Πάσχα⁸, μὲ τοὺς ὁποῖους κατὰ τὴν λαϊκὴ ἀντίληψη ἀποδιώχονται τὰ ἐπίβουλα τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας δαιμόνια, οὔτε στίς πασχαλινὲς ἐθιμικὲς πυρὲς⁹, οὔτε στὸ κάψιμο τοῦ Ἰούδα¹⁰.

Ὁ Σκιαθίτης πεζογράφος ἀρκεῖται στίς περιγραφὰς τοῦ γλεντιοῦ καὶ τοῦ πασχαλινοῦ τραπεζιοῦ, ὅπου ἀκόμη καὶ οἱ τυχὸν παρεκτροπὲς εἶναι ἀμελητέες καὶ συγνωστὲς, ἐνώπιον τῆς χαρᾶς τῆς Ἀναστάσεως, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος φαίνεται νὰ βιώνει μὲ ἔνταση καὶ διάρκεια: τὰ παραῦμνογραφικῶς ψαλλόμενα¹¹, γιὰ παρὰδειγμα, εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον ἀθῶα καὶ εὐσεβῆ, ἂν καὶ ἀπὸ τίς λαογραφικὲς καταγραφὰς γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχαν ἐν χρῆσει ἀφαντάστως σκληρότερα καὶ βωμολοχικότερα: *Κ' στὸ – μπρὲ – Κ' στὸς ἀνέστη / ἐκ νεκρῶν θανάτων / θάνατον μπατήσας / κι' ἐν τοῖς ἐν τοῖς μνήμασιν / ζωὴν παμμακάριστε* ἔψαλε ὁ μπαριμπα-Κίτσος στὴν «Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ», γιὰ νὰ συμπληρώσει ὁ κυρ-Στέφανος, στὰ «Τραγοῦδια τοῦ Θεοῦ»: *Ψῆσου γίδα ψῆσου / καὶ ροδοκοκκινήσου, κατὰ τὸ Ὁ ἄγγελος ἐβόα τῇ Κεχαριτωμένῃ*. Ἀκόμη καὶ οἱ λεκτικὲς παρεκτροπὲς δικαιολογοῦνται ἀπὸ τὸν συγγραφέα μας, ὡς ὀφειλόμενες σὲ ὑπερβάλλοντα ζήλο καὶ ἀπηχοῦσες γνήσια

7. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ...* ὅ.π., σ. 106-107.

8. Πρβλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., «Οἱ πυροβολισμοὶ τοῦ Πάσχα», *Νέα Ἑστία* 57 (1955), σ. 5-7.

9. Πρβλ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ. Σ., *Πασχαλινὰ καὶ τῆς ἀνοιξῆς*, Ἀθήνα 1980, σ. 97-99 καὶ ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ. Γ., «Ἐθιμα τοῦ Πάσχα», στὸ βιβλίο του *Λαογραφικὰ Ζητήματα*, Ἀθήνα 1989, σ. 247-261.

10. Πρβλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὲς θρησκευτικὲς τελετουργίες στὴν Ἀνατολικὴ καὶ τὴ Βόρεια Θράκη*, Ἀθήνα 2010, σ. 98-101. ΣΙΓΑΡΑΣ Α., «Λαογραφικὰ Μαδύτου», *Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Γλωσσικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Θεσαυροῦ* 13 (1946-1947), σ. 114. ΜΕΓΑΣ Γ. Α., *Ἑλληνικαὶ ἑορταὶ καὶ ἔθιμα λαϊκῆς λατρείας*, Ἀθήνα 1957, σ. 157-158. ΣΕΡΓΗΣ Μ. Γ., *Ἐθιμα τοῦ Πάσχα ἀπὸ τὴ Θράκη*, Κομοτηνὴ 2009, σ. 9. ΠΟΥΧΝΕΡ Β., *Λαογραφία 4. Ἱστορικὴ Λαογραφία*, Ἀθήνα 2010. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., *Γιορτὲς καὶ δρώμενα στὸ νομὸ Δράμας*. Ἐκδοσὴ Τοπικῆ Ἐνωσῆς Δήμων καὶ Κοινοτήτων Νομοῦ Δράμας 1997, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης, ΠΟΥΧΝΕΡ Β., *Λαϊκὸ θέατρο στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ Βαλκάνια. Συγκριτικὴ μελέτη*, Ἀθήνα 1989, σ. 73. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινὰ θέματα τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας*, Ἀθήνα 1994, σ. 96-128, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ ΜΕΓΑΣ Γ. Α., «Ὁ Ἰούδας εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ», *Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχεῖου* 3-4 (1941-1942), σ. 3-32.

11. Βλ. σχετικὰ ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ Β., «Τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο ...», ὅ.π., σ. 162-272. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διορθωτικὰ στοὺς Ἄλ. Παπαδιαμάντη καὶ Ἄλ. Μωραϊτίδη*, Ἀθήνα 1982, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

λαϊκά θρησκευτικά βιώματα, όπως λ.χ. συμβαίνει με την παραλλαγή που έψαλε «ὁ ἐν Ἀθήναις γηραιὸς καὶ σεβασμὸς Κοῆς»: *Ἄλαλα τὰ χεῖλη τῶν ἀσεβῶν / τῶν μὴ προσκυνούντων οἱ κερατάδες!! / τὴν εἰκόνα σου τὴν σεπτὴν.*

Συνεπῆς στὴν περιγραφή τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν, ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης δὲν ἐξαιρεῖ ἀπὸ αὐτὴν οὔτε τὰ πάθη τῶν ἱερέων. Στὴν «Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ» ὁ παπα-Κυριάκος, πού εἶχε συμφωνήσει μὲ τὸν συνεφημέριό του παπα-Θοδωρῆ τὸν Σφόντυλα νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς ἐκτὸς οἰκισμοῦ ἐνοριῆτες τοὺς ἀλλὰ νὰ μοιραστοῦν τὰ ἔσοδα τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας, γίνεται ἔξαλλος καὶ ἐγκαταλείπει στὴ μέση τὴν θεία λειτουργία, ὅταν πληροφορεῖται ὅτι ὁ παπα-Θοδωρῆς δίνει κρυφίως τὰ πρόσφορα στὴ γυναῖκα καὶ τὴν πεθερά του. Μετανοεῖ ὅμως στὸ δρόμο, ζητᾶ συγχώρηση, ἐπιστρέφει στὸ ἱερὸ καθῆκον του καὶ εἰρηνεύει, δίνοντας στοὺς ἀναγνώστες ὑπόδειγμα μετανοίας¹².

Ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης δὲν παρουσιάζει μίαν ἀπόλυτη ὄψη τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἀπρόσβλητης ἀπὸ τὴν ἁμαρτία. Τὸναντίον ἀσχολεῖται μὲ τοὺς ἐφάρμακτους συνανθρώπους του, τῶν ὁποίων ἡ μετάνοια καὶ ἡ ψυχικὴ ἀνάταση τὸν ἐνδιαφέρει. Καὶ εἶναι σὲ ζητήματα λαϊκῆς λατρείας πού κατὰ κανόνα παρατηρεῖται ἡ ἐκδήλωση αὐτῶν τῶν ἁμαρτωλῶν ἔξεων καὶ ἐπιλογῶν. Συμφωνεῖ βεβαίως στὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ τίς περὶ μετανοίας διδασκαλίες τῶν Κολλυβάδων, δίνοντας περιγραφές πού οὐσιαστικὰ λειτουργοῦν ὡς παραδείγματα τῶν κολλυβαδικῶν διδασχῶν¹³. Αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν φυσιολατρία του, ὀδήγησαν ἐκπροσώπους μίας αὐστηρότερης καὶ πλέον ἀπόλυτης θεώρησης τῆς ἀνθρώπινης φύσης νὰ ἀμφισβητήσουν τὰ βαθύτερα ἠθικὰ κίνητρα τῶν συγγραφῶν του. Εἶναι ἀπολύτως χαρακτηριστικὰ τὰ ὅσα σχετικὰ ἔγραψε ὁ λόγιος Ἄγιορείτης μοναχὸς Θεόκλητος ὁ Διονυσιάτης, ἀναφερόμενος στὸν συγγραφέα μας: «ἐπιτρώσκετο ἀπὸ τὸν δαίμονα τῆς ἡδονοφιλίας. Τὰ διηγῆματά του, παράγουν φαιδρὴ διάθεση, γέλωτες, σαρκικὴν ἐπιθυμίαν, συγκατάβαση γιὰ τὴν ἀπλοϊκότητα τῶν ἡρώων, οἶκτο γιὰ τοὺς ἀτυχοῦντες στίς ἐρωτικὲς ἐπιδιώξεις τους, αἰσθητικὴ εὐχαρίστηση, αἰσθησιακὸν ἐρεθισμόν»¹⁴. Κι ὅμως, ἂν τὸ ἔργο του διαβαστεῖ ἀπερίσπαστα καὶ ὡς μίαν ὁλότητα, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ στόχος του εἶναι μίαν πιὸ φιλάνθρωπη, ἀλλὰ ἐξίσου ὀρθόδοξη ἀντιμετώπιση τῆς ἁμαρτίας, πού λαμβάνει ὑπ' ὄψη τῆς τὴν ἀσθένεια τῆς ἀνθρώπινης φύσης, πού κλαίει καὶ ὀδύρε-

12. ΧΙΟΥ ΕΛΣΑ, «Οἱ Πασχαλιές τοῦ κυρ Ἀλέξανδρου» ... ὁ.π., σ. 10.

13. Πρβλ. ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, *Περὶ παραδόσεως*», *Πρακτικὰ Εἰσημιονικῶν Συνεδρίων «Ἄγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος*», Πάρος 2000, σ. 415-426, μὲ βιβλιογραφία.

14. Τὸ παράθεμα στὴν ΧΙΟΥ ΕΛΣΑ, «Οἱ Πασχαλιές τοῦ κυρ Ἀλέξανδρου» ... ὁ.π., σ. 9.

ται για την πώση, χωρίς να καταδικάζει τον πεπτωκότα στα Τάρταρα, και πού έχει απόλυτη εμπιστοσύνη στη θεία συγκατάβαση, στην αγάπη και στο άπειρο έλεος του Θεού προς τον ειλικρινώς μετανοούντα. Και ή στάση αυτή, έλεγκτική της άμαρτίας αλλά και βοηθητική της ανόρθωσης του συντετριμμένου άμαρτωλού είναι, νομίζω, καθαρώς κολλυβαδικής προελεύσεως, αλλά και στηριζόμενη στην σχετική μακραίωνη όρθόδοξη παράδοση.

Ό Άλ. Παπαδιαμάντης φαίνεται λοιπόν ότι επέλεγε ποιά έθιμα θα αναφέρει. Για παράδειγμα, από τα πολλά και ποικίλα έθιμα της Μεγάλης Παρασκευής άποτυπώνει, στα διηγήματά του, την άρπαγή των λαμπάδων του έπιταφίου για να άναφτούν σέ ώρες μεγάλης τρικυμίας, με την πίστη ότι έτσι θα ήρεμήσει ή θάλασσα, και τó έθιμικά καθιερωμένο πέραςμα όλων των πιστών κάτω από τον έπιτάφιο, στην είσοδο του ναού, κατά την έπιστροφή από την περιφορά¹⁵. Τα μη προβλεπόμενα από τó όρθόδοξο τυπικό τά χαρακτηρίζει ως άπλοϊκά, χωρικά και εύσεβη έθιμα των άγραμμάτων, αντιμετωπίζοντάς τα ως καλής προθέσεως έκδηλώσεις των εύσεβων πλήν όμως άγράμμάτων και έκκλησιαστικά άστοιχείων χωρικών. Μοιάζει ή θεώρησή του αυτή με άνάλογες περιπτώσεις των σχολίων του άγιου Νικοδήμου του Άγιορείτη, πού άκόμη και τά λαϊκά θρησκευτικά έθιμα πού καταδικάζει, τά άποδίδει σέ εύσεβη, πλήν όμως καταδικαστέα, πρόθεση των τελεστών τους¹⁶.

Άπό την άλλη πλευρά, άπουσιάζουν, κατά κανόνα, από τες περιγραφές του τά προχριστιανικά έθιμικά έπιβιώματα, δηλαδή τά έλληνικά λαϊκά θρησκευτικά έθιμα πού προέρχονται από προχριστιανικές περιόδους, και τά όποια ή Έκκλησία, διά των Συνόδων και της διδασκαλίας των Πατέρων της, προσπάθησε συστηματικά να έξαφανίσει, ή να έναρμονίσει με την όρθόδοξη λατρευτική ζωή, χωρίς πάντοτε να τó καταφέρει¹⁷. Άς σημειωθεί μάλιστα ότι στα

15. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. – ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ή παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά των συγχρόνων του ...* ό.π., σ. 106-107.

16. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκός πολιτισμός και έκκλησιαστική παράδοση ...* ό.π., σ. 187-188. Πρβλ. ΦΕΙΔΑΣ ΒΛ., «Πηδάλιον και έκκλησιαστική συνείδηση», *Πρακτικά Συμποσίου «Νικοδήμου Άγιορείτου του Νάξιου Πνευματική Μαρτυρία»* (Νάξος, 8-11 Ίουλίου 1992). *Έπετηρίς Έταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 16 (1996-2000) [στό έξής: ΠΜ], σ. 135. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., «Νικόδημος Άγιορείτης ό Νάξιος και τó κίνημα των Κολλυβάδων», ΠΜ, σ. 77.

17. Βλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., «Survival of ancient elements in the traditional culture of the Greek people», *Mesogeios* 1 (1998), σ. 161-169, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Συνέχειες και άσυνέχειες στον παραδοσιακό έλληνικό πολιτισμό. Ίδεολογικές άντιπαράθεσεις και έπιστημονικά δεδομένα», *Άπόψεις* 7 (1995), σ. 499-509.

προχριστιανικά αυτά επιβιώματα είναι αφιερωμένο μεγάλο μέρος τῶν σχετικῶν αὐστηρῶν σχολίων τοῦ ἁγίου Νικοδήμου στοῦ *Πηδάλιον*. Ἡ παράλειψη αὐτῆ τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαία, καὶ ἀπηχεῖ τὴν ἀνάλογη ἀπαξιωτικὴ στάση τῶν Κολλυβάδων ἔναντι αὐτῆς τῆς ἔθιμικῆς πραγματικότητος τοῦ λαοῦ μας¹⁸.

Στὶς λίγες περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες ἀναφέρονται παρόμοια ἔθιμα, ἀναγκαστικά, λόγω τῆς ἀφηγηματικῆς οἰκονομίας τοῦ κειμένου του, ὁ συγγραφέας μας δὲν τονίζει τὸ προχριστιανικὸ τους περιεχόμενο, ἀλλὰ τὴν πλανημένη ἀσφαλῶς πίστη τῶν τελεστῶν τους πὼς ὅ,τι ἔκαναν ἐξυπηρετοῦσε τὴν λαϊκὴ θρησκευτικὴ τιμὴ πρὸς τὸν συγκεκριμένο ἅγιο, μὲ τὴν ἐορτὴ τοῦ ὁποῖου εἶχαν συνδεθεῖ. Ἔτσι, σχολιάζοντας τὴν μαγικὴ χρῆση τῶν κολλύβων τῆς παραμονῆς τῆς ἐορτῆς τοῦ διὰ κολλύβων θαύματος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, τὸ πρῶτο Σάββατο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης γράφει χαρακτηριστικά: «τὰ κόλλυβα σὲ ταῦτα τοῦ ἁγίου Θεοδώρου εἶχον καὶ θαυματουργὸν ιδιότητα διὰ τὰ κόρας τοῦ λαοῦ. Ἐὰν εἶχε πίστιν εἰς τὸν Θεόν, καὶ εὐσέβειαν εἰς τὸν ἅγιον, ἤρκει πάσα κόρη νὰ λάβῃ μίαν δράκα ἐξ αὐτῶν τῶν ἁγίων κολλύβων, καὶ τὴν νύκτα τῆς Παρασκευῆς πρὸς τὸ Σάββατον νὰ τὰ βάλῃ ὑποκάτω εἰς τὸ προσκέφαλόν της, διὰ νὰ ἴδῃ καθ' ὕπνον ὀλοφάνερα τὸν μέλλοντα εὐτυχῆ σύζυγόν της»¹⁹.

Πολλὲς φορές, οἱ κολλυβάδικες καταβολές του φαίνονται ἀπὸ ἀπλὲς λέξεις ἢ φράσεις, διὰ τῶν ὁποίων ὁ συγγραφέας μας ἀπαξιώνει βέβηλες λαϊκὲς συνήθειες πού εἶχαν συνδεθεῖ μὲ ἐκδηλώσεις λαϊκῆς λατρείας. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἀναφερόμενος στοῦ ρίξιμο καὶ τὴν ἀνάσυρση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἀπὸ τὴ θάλασσα, κατὰ τὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων, γράφει: «ἐκεῖνος δέ, ὁ εὐτυχῆς (ἐνν. πού εἶχε πιάσει τὸ σταυρό), ἔμελλε ν' ἀργυρολογῆσῃ καὶ νὰ μεθοκοπήσῃ ἐπὶ δύο ἡμέρας». Πρόκειται γιὰ ἕνα καυστικὸ σχόλιο, διὰ τοῦ ὁποῖου οὐσιαστικά ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης, ἀκολουθώντας τὴ σχετικὴ κολλυβαδικὴ παράδοση, στηλιτεύει τίς τάσεις ἐκκοσμίκευσης καὶ ἀποϊεροποίησης τῶν ἡμερῶν του²⁰,

18. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ...* ὁ.π., σ. 12, Ἐπίσης βλ. ΣΕΡΓΗΣ Μ. Γ., *Ὁ Ζακύνθιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσάνος καὶ ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς τοῦ 16ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 2000, σ. 64-69.

19. Πρὸβλ. σχετικὰ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., «Ἡ λατρεία τῶν ἁγίων στὸν ἑλληνικὸ παραδοσιακὸ πολιτισμὸς», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 22 (2001), σ. 173-191 [= *Ἐξώπολις* 15-16 (2001), σ. 147-170], μὲ ἀνάλογα παραδείγματα καὶ βιβλιογραφία.

20. Βλ. ERICKSON J. H., «On the cusp of Modernity: The canonical Hermeneutic of St. Nikodemos the Hagiorite (1748-1809)», *St. Vladimir's Theological Quarterly* 42 (1998), σ. 45-47.

οί όποίες είναι συχνές σέ πολλές πτυχές και έκδηλώσεις τής θρησκευτικής λαογραφίας μας, φανερώνοντάς μας τīs απόψεις πού κυριαρχοῦν στίς λαϊκές έκδοχές και προσλήψεις τών λατρευτικών έκκλησιαστικών τελετουργιών²¹.

Κολλυβαδικής προέλευσης, προερχόμενη μάλιστα εὐθέως ἀπό τὸ Πηδάλιο, είναι ἡ κριτική του θεώρηση γιὰ τὰ κάλαντα πού τραγουδιοῦνται ἀπό παιδιά τὴν παραμονή τών τριῶν μεγάλων ἑορτῶν τοῦ Δωδεκαημέρου, και στὰ όποια συνδυάζονται οἱ θρησκευτικές περιγραφές με τὰ παγανιστικά εὐχαιτικά τραγούδια, ἡ πνευματική χαρὰ με τὴν πλέον ὑλικὴ και σωματικὴ εὐωχία: «Δέν ἤξεύρω ποῖος περιπλανώμενος ραψωδός συνέθηκε τὰ νῦν συνήθως ὑπὸ τῶν παιδῶν ἀδόμενα ἕσματα τῶν Χριστουγέννων, τοῦ ἁγ. Βασιλείου και τῶν Φώτων, τὰ όποια ἀκολουθοῦσι δῆθεν κατὰ γράμμα τὴν έκκλησιαστικὴν παράδοσιν, βρῖθουσιν ὅμως κακοζήλων στίχων»²². Στὸ χωρίο αὐτὸ συνοψίζονται οὐσιαστικῶς οἱ λόγοι γιὰ τοὺς όποίους τὰ κάλαντα δέν είναι ἀποδεκτὰ ἀπό τοὺς Κολλυβάδες, συνιστᾶται δὲ ἀντ' αὐτῶν ἡ χρῆση τῶν ἀνάλογων έκκλησιαστικῶν ὕμνων τῆς κάθε ἑορτῆς, κατὰ τὸ γνωστὸ παράγγελμα «εὐθυμεῖ τις, ψαλλέτω». Καὶ ἐδῶ ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης παραλαμβάνει τὴν κριτικὴ του ἀπό τὸ πνευματικὸ ὄπλοστάσιο τῶν ἀναγεννητῶν τῆς αὐστηρῆς ὀρθόδοξης παράδοσης Κολλυβάδων²³.

Συστηματικὸς βιωματικὸς παρατηρητῆς και μελετητῆς τῶν φαινομένων τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας, ὁ συγγραφέας μας συγκινεῖται ἀπό τīs έκδηλώσεις τῆς πίστες τῶν ἀνθρώπων, και ἀπό τὴν έκφραση τῆς ἀπαντοχῆς τους πρὸς τὸ Θεό, στίς πλέον δύσκολες στιγμές τῆς ζωῆς τους. Παραλλήλως ὅμως διακρίνει με σαφήνεια ὅσα ἀνήκουν στὴν έκκλησιαστικὴ και ὅσα προέρχονται ἀπό τὴ μαγικὴ σφαῖρα τῆς λατρευτικῆς μας παράδοσης²⁴. Γιὰ παράδειγμα, στὴ «Φαρ-

21. Γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ βλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., «Πνευματικότητα και έκκοσμίκευση στὰ ἔθιμα τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς λατρείας», στὸν τόμο Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Χριστόδουλος. Ἀφιερωματικὸς τόμος, Ἀθήνα 2010, σ. 529-537, με παραδείγματα και βιβλιογραφία.

22. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ... ὀ.π., σ. 98-99.

23. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ Β., Κολλυβιστικὰ συνθέματα, Ἀθήνα 1963, σ. 43-44.

24. Γιὰ ἀνάλογα φαινόμενα βλ. ἐνδεικτικὰ ΠΟΥΧΝΕΡ Β., Θεωρητικὴ Λαογραφία. Ἐννοιες-Μέθοδοι-Θεματικές, Ἀθήνα 2009, σ. 191-192. Βλ. ἐπίσης WOLF-KNUTS UL., «International Conference on everyday religion», *Ethnologia Scandinavica* 24 (1994), σ. 129. NOVIELLI ED., «La religiosite populaire», στὸν τόμο *Santi di Casa Nostra*, Monopoli 1996, σ. 150. BARKALAJA A., «A continuing tradition», στὴν έκδοση *Studies in Folklore and Popular Religion*, Tartu 1996, σ. 129.

μακολύττρια» περιγράφει τις ενέργειες μιᾶς γυναίκας πού προσφεύγει στη θεία βοήθεια για τὸ γιό της, καθὼς πίστευε ὅτι εἶχε γίνει στόχος μαγικῶν ἐπιβουλῶν καὶ τελετουργιῶν: περίζωση τοῦ ναοῦ μὲ κερί ἐπτά φορές, ἀπόθεση τῶν ἐνδυμάτων τοῦ πάσχοντος κάτω ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα «για νὰ διαβαστοῦν» κ.λπ. Οἱ πράξεις αὐτὲς τελοῦνται ὁμως ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ ἱερέα ἀπὸ τὸ ναό, κάτι πού ὑποδηλώνει τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀποδοκιμασία γιὰ παρόμοιες ἐθιμικὲς ἐνέργειες, ἀκριβῶς ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται καὶ στὰ ἀνάλογα σχόλια τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη²⁵.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ ὅτι στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης ὑποχρεώνεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἱστορία πού διηγεῖται νὰ ἀναφερθεῖ σὲ μαγικὲς ἢ ἄλλες λαϊκὲς θρησκευτικὲς τελετὲς πού ἀπερίφραστα ἔχουν καταδικασεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, μετὰ τὴν –ἐνίστε λεπτομερέστατη– περιγραφή του τὸ δηλώνει καὶ ὁ ἴδιος κατηγορηματικά²⁶. Γιὰ παράδειγμα στὸ «Χρῆστο Μηλιόνη», ἀφοῦ περιγράφει μιὰ τελετὴ ἀδελφοποιΐας μετὰξὺ χριστιανοῦ καὶ μουσουλμάνου, μὲ τὸ κοινὸ τους δέσιμο μὲ τὴν ζώνη τῶν ἀμφίων τοῦ ἱερέα καὶ τὴν ἀνάγνωση σχετικῶν εὐχῶν, σπεύδει νὰ δηλώσει ὅτι κατὰ βᾶση ἐπρόκειτο γιὰ ἀνόσια τελετουργία, καὶ νὰ ἀποφανθεῖ: «οἱ δογματικοὶ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀπεκήρυττον καὶ κατεδίκαζον τὸ ἔθιμον τοῦτο καθόλου, καὶ μετὰξὺ χριστιανῶν», ἀκολουθώντας καὶ ἐδῶ τὴν διδασκαλία καὶ τὸ σχετικὸ παράδειγμα τοῦ Πηδαλίου καὶ τῶν νικοδημικῶν σχολίων του²⁷.

Τὴν ἴδια στάση τηρεῖ ὁ Σκιαθίτης πεζογράφος καὶ στὶς περιπτώσεις παγανιστικῶν ἐθίμων πού ἐπιβιώνουν συνδυασμένα μὲ χριστιανικὲς πρακτικὲς, ὅπως γιὰ παράδειγμα σχετικὰ μὲ τὴ θυσία ζώου πού ἀκολουθοῦσε τὸν ἁγιασμό, τὸν ὁποῖο τελοῦσε ὁ ἱερέας, μετὰ τὴν θεμελίωση ἐνὸς σπιτιοῦ, καὶ μὲ σκοπὸ αὐτὸ

25. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ...* ὅ.π., σ. 157-158. Γιὰ ἀνάλογα ἔθιμα τοῦ λαοῦ βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., «Λαογραφικὰ σύμμεικτα ἐξ Αἰτωλίας», *Λαογραφία* 12 (1938-1948), σ. 15. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ., *Οἶνοντιακά*, ἐν Χανίοις 1908, σ. 131.

26. Βλ. σχετικὰ ΤΡΩΙΑΝΟΣ ΣΠ., «Ἡ θέση τῶν μάγων στὴ βυζαντινὴ κοινωνία», *Πρακτικὰ Ἡμερίδας «Οἱ Περιθωριακοὶ στὸ Βυζάντιο»*, Ἀθήνα 1993, σ. 271-278. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Μαγεία καὶ δίκαιο στὸ Βυζάντιο», *Ἀρχαιολογία* 20 (1986), σ. 41, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς τῶν πηγῶν.

27. Πρὸβλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ...* ὅ.π., σ. 147-149 καὶ ΤROMBLEY F. R., «The Council in Trullo (691-692). A study of the Canons relating to Paganism, Heresy and the Invasions», *Comitatus* 9 (1978), σ. 1-18, ὅπου καὶ σχετικὴ ἀνάλυση. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ...* ὅ.π., σ. 62-63.

νά είναι «καλοστεριωμένο»²⁸. Ἐάν μάλιστα συγκρίνουμε τὰ ἔθιμα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης μὲ τὶς ἀνάλογες καταγραφὲς λαογραφικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴ Σκιαθο, πού ἔχουν γίνεῖ ἀπὸ τὸν π. Γεώργιο Ρήγα²⁹, ἕναν κληρικὸ μὲ σαφεῖς κολλυβαδικὲς πνευματικὲς ρίζες καὶ καταβολές, θὰ ἀνακαλύψουμε πολλὲς ὁμοιότητες, ὄχι μόνο στὶς περιγραφές, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐσώτερες θεωρήσεις τους. Ἐννοῶ μὲ αὐτὸ ὅτι καὶ οἱ δύο φανεροῦν τὴν πνευματικὴ κριτικὴ τους στὸν ὑποψιασμένο ἀναγνώστη συχνὰ μὲ μία μόνο λέξη, ἢ μὲ μία εἰδικὴ χρῆση τοῦ λόγου, πού ἀρκεῖ γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἀποδοκιμασίαν τους. Μία στάση πού ἔχει κολλυβάδικη προέλευση, καθὼς τὴν συναντοῦμε καὶ στὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη ἐπὶ τῶν ἐκδηλώσεων τῆς λαϊκῆς λατρείας τῆς ἐποχῆς του, καὶ μάλιστα σὲ περισσότερα τοῦ ἐνὸς συγγράμματά του³⁰, ἀλλὰ καὶ σὲ παρομοίου περιεχομένου συγγραφὲς ἄλλων ἐπιφανῶν Κολλυβάδων, ὅπως λ.χ. τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου³¹.

Ἡ ἀναλυτικὴ ἀποδελτίωση τῶν ἔργων τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη φανερώνει ὅτι σὲ αὐτὰ ὁ Σκιαθίτης λογοτέχνης ἀσχολήθηκε μὲ ὅλες σχεδὸν τὶς κατηγορίες τῶν ἐκδηλώσεων τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ λαοῦ μας: ἱερεῖς, θέση καὶ ἐξουσίες τους, ναοὶ παρεκκλήσια καὶ ξωκλήσια, μοναστήρια καὶ μοναστικὸς βίος, ἐνορίες καὶ ἐνοριακὴ ζωὴ, εἰκονοστάσια, ἀλλόθρησκοι καὶ ἑτερόδοξοι, θεῖα λειτουργία σὲ ἐνοριακὰ καὶ ἰδιωτικὰ πλαίσια τέλεσης, ἁγιασμοί, πανηγύρια, λοιπὲς λειτουργικὲς καὶ λατρευτικὲς πράξεις καὶ τε-

28. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ...* ὅ.π., σ. 53-53. Βλ. καὶ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., «Ἐθιμολογικὰ τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς οἰκοδομίας», *Ἀρμός. Τιμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο* 1, [Θεσσαλονίκη] 1991, σ. 149-151.

29. Τὸ ὕλικό πού προσφέρει βλ. στὶς σχετικὲς μελέτες ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Δ. Β., «Ἡ θυσία εἰς οἰκοδομήματα», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 45 (1981-1982), σ. 43-132 καὶ ΡΑΡΑΜΙΧΑΕΛ – ΚΟΥΤΡΟΥΒΑΣ ΑΝΝΑ, «The Laying of Sacrifices under the Foundations of Buildings», *Neo-Hellenika* 4 (1981), σ. 211-226, ὅπου καὶ συνολικὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ π. Γεωργίου Ρήγα, *Σκιαθοῦ λαϊκὸς πολιτισμὸς 1-4*, Θεσσαλονίκη 1958-1970 βλ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ ΑΛΚΗ, «Ἡ “οἰκολογικὴ” ἐρμηνεία στὴ λαογραφία», στὸ βιβλίο τῆς *Λαογραφικὰ Μελετήματα* 1, Ἀθήνα 1989 (β' ἐκδ.), σ. 78-85.

30. Πρβλ. ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., «Νικοδήμος ὁ Ἁγιορείτης λαογραφῶν», στὸ βιβλίο του *Λαογραφικὰ 4. Ποικίλα*, Ἀθήνα 2003, σ. 201-204. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ...* ὅ.π., σ. 55-56.

31. Βλ. σχετικὰ ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, *Περὶ παραδόσεως*», *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου «Ἁγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος*», Πάρος 2000, σ. 415-426.

λετές, πίστη και λατρευτική τιμή για την Παναγία και τους άγιους, σχέσεις ανθρώπου-θείου, θαυματουργά και περίπυστα εικονίσματα, αλλά και ἔθιμα και λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς και τοῦ κύκλου τοῦ χρόνου³². Ἡ πραγματικότητα μάλιστα αὐτή ἔχει προσεχθεῖ ἰδιαίτερος ἀπὸ τὴ σχετική παπαδιαμαντική βιβλιογραφία, και ἔχει ξεχωριστὰ μελετηθεῖ³³. Ἀκόμη και μέχρι τὶς μέρες μας, ὁ κύριος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινὸ θυμᾶται τὸν Ἄλ. Παπαδιαμάντη και διαβάζει τὰ ἔργα του εἶναι ἡ στενή αὐτὴ σύνδεσή του με τὰ λαϊκὰ θρησκευτικά μας ἔθιμα. Πράγματι, γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν συμπατριωτῶν μας ὁ συγγραφέας μας δὲν εἶναι παρὰ ὁ λογοτέχνης τῶν μεγάλων θρησκευτικῶν ἑορτῶν και τῶν ἐθίμων τους³⁴, σὶς σελίδες τοῦ ὁποῖου βρίσκουν μέρος τῆς γλυκειᾶς νοσταλγικῆς ἀνάμνησης τῶν παιδικῶν χρόνων, ἡ ὁποία στὴν εὐρύτερη λαϊκὴ ψυχολογία συνδέεται ἄρρηκτα με τὸν ἐθιμικὸ πλοῦτο τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Κολλυβάδιχη, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα, εἶναι ἡ στάση του ἀπέναντι στοὺς ἐφημερίους ποὺ ζοῦσαν και τελοῦσαν τὰ ἱερατικά τους καθήκοντα μέσα στὸν κόσμο. Ἀναγνωρίζει, παραδέχεται και περιγράφει, με μεγάλη δόση χιοῦμορ μάλιστα, τὶς ἀδυναμίες τους, ποὺ σχετίζονται εἴτε με τὴν ἀγραμματοσύνη τους, εἴτε με τὴν προσπάθειά τους νὰ βροῦν οἰκονομικοὺς πόρους γιὰ νὰ θρέψουν τὶς πολυμελεῖς – συνήθως – οἰκογένειές τους³⁵. Δὲν ρίχνει ὁμως τὸν λίθο τοῦ ἀναθέματος, ἀφήνοντας πάντοτε περιθώριο γιὰ μετάνοια και ἀλλαγὴ, ὅπως και στὴν περίπτωση τοῦ ἱερέα ποὺ προαναφέρθηκε³⁶. Σχετίζονται οἱ ἀφηγήσεις του αὐτὲς με τὶς ἀνάλογες λαϊκὲς περὶ ἱερέων εὐτράπελες διηγήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ

32. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. – ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ...* ὁ.π., σ. 118-126, ὅπου ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὰ σχετικὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχονται σὲ διηγήματα τοῦ συγγραφέα μας.

33. Βλ. σχετικὰ ΠΑΣΧΟΣ Π. Β., *Παπαδιαμάντης. Μνήμη δικαίου μετ' ἐγκωμίων*, Ἀθήνα 1991. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. Δ., *Προοπτικὲς και προσεγγίσεις. Μελέτες νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Ἀθήνα 1992, σ. 59-75, 207-210. ΚΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛ., *Ἄ. Παπαδιαμάντης, τὸ τοπίο τοῦ χρόνου*, Θεσσαλονίκη 1990.

34. Βλ. σχετικὲς παρατηρήσεις στὸν ἀφιερωματικὸ τόμο ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ. (ἐπιμ.), *Φῶτα Ὀλόφωτα. Ἐνα ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη και τὸν κόσμο του*, Ἀθήνα 1981 και στὸν τόμο *Ἡ Ἀδιάπτωτη Μαγεία. Παπαδιαμάντης. 1991 - Ἐνα ἀφιέρωμα*, Ἀθήνα 1992, σ. 108-110.

35. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. – ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ...* ὁ.π., σ. 21-23.

36. Βλ. σχετικὰ ΧΙΟΥ ΕΛΣΑ, «Οἱ Πασχαλιές τοῦ κυρ Ἀλέξανδρου» ... ὁ.π., σ. 10-11.

λαού, και περιλαμβάνονται στα κείμενά του όχι με σκοπό τὸν ἄκριτο σατιρισμό, ἀλλὰ ἀντιθέτως με στόχο τὴ βελτίωση, ἐνίοτε μάλιστα με ἰδιαίτερος διακριτικό τρόπο, τῶν κακῶς κειμένων ἢ κακῶς τελουμένων³⁷. Πρόκειται γιὰ μία στάση ἀνάλογη αὐτῆς πού οἱ Κολλυβάδες κρατοῦσαν γιὰ τοὺς ἱερεῖς πού ξέφευγαν ἀπὸ τὰ καθιερωμένα³⁸.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ προσήλωσή του στὰ μικρὰ καὶ ταπεινά ξωκλήσια, τὰ ὁποῖα συχνὰ περιγράφει σὰν λαμπρούς, ἐν πνεύματι καὶ ὄχι καθ' ὕλην, ναοὺς, ἔχει ἐπίσης κολλυβάδικες ρίζες³⁹. Ὅπως καὶ οἱ παραδοσιακοὶ Κολλυβάδες, ὁ συγγραφέας μας ἀναπαύεται στὰ παλαιὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ναῦδρια, καὶ βλέπει πίσω ἀπὸ τὸν διάκοσμό τους τὸ πνευματικὸ μεγαλεῖο τοῦ πρωτοτύπου, τοῦ ἱεροῦ προσώπου πού ἀπεικονίζονται⁴⁰. Τὴν μετάβαση αὐτὴ ἀπὸ τὸ ὕλικό στο πνευματικὸ, ἀπὸ τὸ ἐδῶ στο ἐπέκεινα, ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης βιώνει μέσῳ τῆς λατρείας καὶ τῶν λαϊκῶν ἐθίμων πού τὴ συνοδεύουν, ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ Κολλυβάδες δίδασκαν, ἀναφερόμενοι στοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους τῆς θείας λατρείας. Εἶναι ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσες οἱ παπαδιαμαντικὲς ἐκείνες ἀναφορὲς στὶς ὁποῖες φαίνεται ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ἐρμηνεύει καὶ

37. Γιὰ τὶς διηγήσεις αὐτὲς καὶ τὸ περιεχόμενό τους βλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., «Κληρικοὶ κωμωδούμενοι στὸ λαϊκὸ μῦθο», *Λαογραφία* 40 (2004-2006). *Μνήμη Δημητρίου Σωτ. Λουκάτου*, σ. 109-129. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Stories about priests in Greek Folklore», στὸ JOVANOVITCH Μ. - NESKOVITCH R. (ἐπιμ.), *Neohellenic Heritage at the Serbs 1. Papers presented to professor Miodrag Stojanovitch*, Beograd 2005, σ. 297-312, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

38. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ...* ὅ.π., σ. 48, 95, 158, 160.

39. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ...* ὅ.π., σ. 25-32. Γιὰ ἀνάλογες ἐλληνικὲς λαϊκὲς ἀντιλήψεις πρὸβλ. ΧΡΗΣΤΙΑΝΗΣ Χρ., «Ἡθὴ καὶ ἔθιμα τοῦ Λαγοῦ», *Θρακικά* 42 (1968), σ. 242. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΓΛΟΥ ΕΛ., «Λαϊκὴ λατρεία εἰς Πύθιον Διδυμοτείχου», *Θρακικά* 43 (1969), σ. 197. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., «Λαογραφικὰ Σκοπέλου-Πέτρας Ἀνατολικῆς Θράκης», *Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Γλωσσικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Θησαυροῦ* (1941-1942), σ. 144-145. ΒΡΑΧΙΟΛΟΓΟΥ Δ., *Μορφὲς λαϊκοῦ πολιτισμοῦ στὴ Θράκη καὶ στὸν Ἔβρο*, Ἀλεξανδρούπολη 2000, σ. 52. Γενικότερα γιὰ τὶς ἐθιμικὲς περιοδικὲς πυρὲς βλ. ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., *Ζητήματα παραδοσιακοῦ ὕλικου βίου (ἐνδεικτικὲς ἐπισημάνσεις)*. Ἀθήνα 1993, σ. 109-111.

40. Βλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ...* ὅ.π., σ. 52, 74, 102. Γιὰ παρόμοιες ἀπόψεις τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ βλ. ΜΕΓΑΣ Γ. Α., *Ἑλληνικὲς ἐορτὲς καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας*, Ἀθήνα 1956, σ. 143-149. ΠΟΛΙΤΗΣ Ν. Γ., *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* 2, ἐν Ἀθήναις 1975 (β' ἔκδ.), σ. 366-374. ΜΕΝΟΝ Ρ. - LECOTTE R., *Au village de France*, Marseille 1978 (β' ἔκδ.), σ. 55-57. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Μ., *Συριανὲς σελίδες* 1. Ἀθήνα 1971, σ. 102-105. ΧΑΤΖΗΜΙΚΑΛΗ ΑΓΓ., *Σαρακατσάνοι* Α1, Ἀθήνα 1957, σ. ρξα-ρξβ.

προσλάμβανε την εικονογραφία, όταν, για παράδειγμα, αναφέρεται στις τοιχογραφίες και τις φορητές εικόνες του ναού της Γεννήσεως του Χριστού, στο κάστρο της Σκιάθου, στο χριστουγεννιάτικο διήγημά του «Στό Χριστό στο Κάστρο»⁴¹. Ο τρόπος με τον οποίο ο Άλ. Παπαδιαμάντης έβλεπε τις εικόνες ήταν παρόμοιος με τον τρόπο που όχι μόνον οι Κολλυβάδες, αλλά και ο άπλος και εύσεβης έλληνικός λαός τις ερμήνευε και τις προσλάμβανε. Το ακόλουθο παράδειγμα από το διήγημα «Οί Έλαφροΐσκιωτοι» είναι άπολύτως χαρακτηριστικό: «εις την εικόνα, τὸ τριμόρφον, ἦν εἶχε λάβει προῖκα, φέρουσαν ἐν τῷ μέσῳ τὸν Χριστὸν ὄρθιον, ὀλόσωμον, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ τόμον ἐν τῇ ἀριστερᾷ κατέχοντα, μετὰ τοῦ πρᾶου βλέμματος, τῆς ὡραίας κάλλει μορφῆς, τοῦ σχιστοῦ ξανθοῦ γενείου, μετὰ τὸ ἰμάτιον κυανοῦν καὶ ἐρυθρόν, τὸν ἄρραφον χιτῶνα. Δεξιόθεν τοῦ Χριστοῦ τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, ἀριστερόθεν τὸν Τίμιον Πρόδρομον, ἀμφοτέρους πλαγιόθεν, κύπτοντας μ' ἑσταυρωμένας τὰς χεῖρας παραπλεύρως τοῦ Κυρίου». Ἡ αἴσθησις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ διακόσμου του ἔχει στὰ κείμενα τοῦ συγγραφέα μας ἓνα χαρακτηριστικὸ εὐσέβειας, πὸν μόνον σὲ ἀνάλογες περιγραφὰς λαϊκῶν ἀφηγητῶν μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε⁴².

Τέλος, ἄλλο ἓνα παράδειγμα, ἀπὸ τὰ πολλὰ πὸν θὰ μποροῦσαν νὰ παρατεθοῦν, θὰ ἀναλυθεῖ στὴ συνέχεια. Μὲ σαφῆ ἐπίδραση ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων, ὁ λαὸς μας συνηθίζει τὴν τέλεση «Σαρανταλείτουργων» σὲ διαφορὰς περιστάσεις, ὅπως γιὰ τὴ συγχώρησις τῶν ἁμαρτιῶν τῶν νεκρῶν, γιὰ τὴν ἀποτροπὴ θλίψεων, ἀναγκῶν, ἀσθενειῶν καὶ μαγικῶν ἐπιβουλῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συγχώρησις παλαιῶν ἁμαρτιῶν τῶν ζωντανῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐξομολόγησι καὶ μετάνοια⁴³. Ὁ Άλ. Παπαδιαμάντης ἀναφέρει καὶ περιγράφει συχνὰ τέ-

41. Βλ. σχετικὰ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Ὁ ἅγιος Μερκούριος, Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης καὶ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, εἰκονολογικὲς παρεχβάσεις σὲ μίᾳ ἰδεολογικῇ διαμάχῃ», *Παπαδιαμαντικά Τετράδια* 2 (1993), σ. 61-76, μετὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

42. Πρὸβλ. σχετικὰ ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., *Παρατηρήσεις ἐξ ἐπιτοπίου ἐρεῦνης εἰς τὸν λαϊκὸν πολιτισμὸν τῶν νοτιῶν Κυκλάδων*, Ἀθήναι 1974, σ. 21. Βλ. ἐπίσης ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ ΑΛΚΗ, *Λαογραφικὰ Μελετήματα* 1, Ἀθήναι 1975, σ. 15-40. ΠΟΛΙΤΗΣ Ν. Γ., *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* 1, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 89-92. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., «Ἐαρινὰ ἔθιμα λαϊκῆς λατρείας ἀπὸ τὴν περιοχὴ Σερρών», *Πρακτικὰ Α' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικοῦ Χώρου*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 11-20. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., *Γιορτὲς καὶ δρώμενα στὸ νομὸ Δράμας*, Δράμα 1997, σ. 106-109. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΙΣ Γ., «La litanie dans le Lassithi Crete», *Études et Documents Balkaniques et Méditerranéens* 16 (1979), σ. 156-158.

43. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ...* ὅ.π., σ. 60. Πρὸβλ. γιὰ ἀνάλογες ἀντιλήψεις καὶ ἔθιμικὲς συμπεριφορὰς τοῦ λα-

τοιες λειτουργικές έθιμικές πρακτικές, με τρόπο που φανερώνει τη συγκατάθεση και την επιδοκιμασία του. Ίδιαίτερα μάλιστα σε περιπτώσεις διάλυσης μαγικών πλοκάμων και ακύρωσης μαγικών τελετουργιών, όπως περιγράφεται στο διήγημα «Τῆς δασκάλας τὰ μάγια», τὰ σαρανταλείτουργα, μαζί με τὶς ἐκκλησιαστικῶς καθιερωμένες εὐχές τοῦ ἐξορκισμοῦ, ἀναφέρονται ὡς μοναδικό πνευματικό φάρμακο, ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης τὰ θεωρεῖ⁴⁴, καὶ ὅπως ὁ λαός μας τὰ χρησιμοποιεῖ, ὑπακούοντας στὶς σχετικὲς πνευματικὲς νοθεσίες, καὶ εἰσάγοντάς τα γι' αὐτὸ στὴν λαϊκὴ θρησκευτικὴ ζωὴ του.

Ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν σχετικῶν μετὰ τὴ λαϊκὴ λατρευτικὴ παράδοση καὶ τὰ ἔθιμά της διηγημάτων καὶ ἔργων τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη προκύπτει ὅτι σκοπὸς τοῦ ἔργου του δὲν ἦταν ἡ λεπτομερὴς καταγραφή τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται στὰ κείμενά του, καθὼς ἀποτελεῖ θεμελιῶδες γνώρισμα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ἀναφέρεται. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δικαιολογεῖ τὴν ἑλλιπὴ ὡς ἓνα βαθμὸ εἰκόνα τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς τῶν συγχρόνων του, πού ὑπάρχει στὸ παπαδιαμαντικὸ ἔργο⁴⁵.

Ἐνῶ ὅμως τὸ θρησκευτικὸ στοιχεῖο δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ κύριο συστατικὸ τῶν λογοτεχνημάτων του, μία δευτέρη προσεκτικότερη ἀνάγνωση μᾶς δείχνει ὅτι ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἡ λαϊκὴ εὐσέβεια πού εἶναι διάχυτες σὲ ὅλο τὸ ἔργο του πηγάζουν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα. Ἡ συμμετοχὴ στὶς λατρευτικὲς πράξεις καὶ τὶς ἔθιμικὲς θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις συνιστοῦν τὸν βασικὸ πυρῆνα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο δομήθηκε ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη⁴⁶. Ἡ βαθιὰ χριστιανικὴ πίστη, ἡ ὀρθόδοξη παράδοση καὶ ἡ λαϊκὴ εὐσέβεια

οὔ μας ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΛΛ., *Λαογραφικὰ Θράκης* 1, Ἀθήνα 1979, σ. 75-76. ΣΤΑΜΟΥΛΗ-ΣΑΡΑΝΤΗ ΕΛΠ., *Ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη* 1. *Ἡ Σηλύβρια μετὰ τὰ γύρω της χωριά*, Ἀθήνα 1956, σ. 190-192. ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ. Σ., *Πασχαλινὰ καὶ τῆς ἀνοιξῆς*, Ἀθήνα 1980, σ. 134-138. ΣΕΡΓΗΣ Μ. Γ., *Διαβατήριες τελετουργίες στὸν Μικρασιατικὸ Πόντο* (μέσα 19^{ου} αἰῶνα-1922): *Γέννηση-γάμος-θάνατος*, Ἀθήνα 2007, σ. 43-48.

44. Γιὰ τὴ στάση τοῦ ἁγίου Νικόδημου τοῦ Ἄγιορείτη ἀπέναντι στὴ μαγεία ἔγινε λόγος καὶ προηγουμένως. Βλ. ἐπίσης ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση* ... ὅ.π., σ. 161-162. Ἐπίσης βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ ΣΠ., «Ἀρχαῖο πνεῦμα ἀθάνατο», *Ἀρχαιολογία* 28 (1988), σ. 87-88, μετὰ παραδείγματα.

45. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του* ... ὅ.π., σ. 113-117.

46. Βλ. σχετικὰ ΘΕΜΕΛΗΣ Γ., *Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ κόσμος του*, Θεσσαλονίκη 1961 καὶ ΜΕΝΟΥΝΟΣ ΙΩ., *Παπαδιαμαντικά, 60 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του*, Χαλκίδα 1971. Πρβλ. ἐπίσης ΜΠΑΣΤΙΑΣ Κ., *Ὁ Παπαδιαμάντης*, Ἀθήνα 1967, μετὰ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

δὲν μποροῦν νὰ εἶναι οὔτε μέσο οὔτε τρόπος, παρὰ συνιστοῦν βίωμα καὶ ὀριακὸ δεδομένο τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας του, στὸ ὁποῖο φυσικὰ ἐκδηλώνεται καὶ κυριαρχεῖ ἡ κολλυβάδικη ρίζα τῆς πνευματικῆς του οἰκοδομῆς⁴⁷.

Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς ἀνταποκρίνονται σὲ μίαν ἐσώτατη ἀνάγκη τοῦ συγγραφέα μας, δὲν διαχωρίζονται στὸ παπαδιαμαντικὸ ἔργο οὐσιωδῶς οἱ μορφὲς λαϊκῆς λατρείας τῶν νησιωτῶν συμπατριωτῶν του καὶ τῶν ἀσπῶν Ἀθηναίων συγκατοίκων του, ἀνάμεσα δηλαδὴ στὰ σκιαθίτικα καὶ στὰ ἀθηναϊκὰ διηγήματά του. Τὸν Ἄλ. Παπαδιαμάντη ἐνδιαφέρει ὁ θρησκευτῶν λαϊκὸς ἄνθρωπος, καὶ γι' αὐτὸ ἐπιλέγει ἐκεῖνες τὶς ἐθμικὲς μορφὲς καὶ λαϊκὲς τελετουργίες ποὺ ἄπτονται τοῦ φαινομένου τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότη-
τας, κι ἔτσι προσαρμόζει τὴν τέχνη στὴ ζωὴ του. Μία ζωὴ τῆς ὁποίας ἡ θρησκευτικὴ εἶχε, λόγω τῆς οἰκογενειακῆς παράδοσης καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀνατροφῆς ποὺ ἔλαβε στὴ Σκιάθου, τὸ καταφύγιο τῶν διωγμένων ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος Κολλυβάδων καὶ τὸ νησι ὅπου ὁ ὄσιος Νήφων εἶχε ἰδρῦσει τὴν κολλυβάδικη μονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου⁴⁸, δομηθεῖ πάνω στὶς ἀρχὲς τῶν Κολλυβάδων.

Ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης ἐπιλέγει τὰ στοιχεῖα τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ περιγράφει στὰ κείμενά του μὲ κριτήριο ὄχι τὴν πλήρη καταγραφή, ἀλλὰ τὴν εὐσεβῆ καὶ παραδειγματικὴ ἀναγραφή, μὲ βάση τὰ διδάγματα καὶ τὴ στάση ἀπέναντι στὰ λαϊκὰ λατρευτικὰ ἔθιμα τοῦ Κολλυβαδισμοῦ. Στόχος του εἶναι νὰ παρηγορηθεῖ πνευματικὰ ὁ ἴδιος καὶ νὰ παραδειγματίσει τοὺς ἀναγνώστες του, νὰ τονίσει τὴν ἀξία τῶν παραδόσεων καὶ τὴν ἀναγεννητικὴ πνευματικὴ τους δύναμη, νὰ στηλιτεύσει τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τὶς τάσεις ξενομανίας ἢ ἀλλοτριώσεως ποὺ ἦταν ἐμφανεῖς στὴν ἐποχὴ του, κυρίως ὑπὸ τὴν λεοντῆ τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ, ὁ ὁποῖος ἄγγιξε τὰ ὅρια ἐνὸς ἀκριτοῦ ἐκδυτικισμοῦ⁴⁹. Αὐτοὶ ὅμως ἦταν καὶ οἱ οὐσιαστικοὶ στόχοι τῆς διδασκαλίας τῶν Κολλυβάδων, ὅταν μὲ τὸν λόγο καὶ τὸ παράδειμά τους προσπάθησαν νὰ

47. Πρὸβλ. ΠΑΠΑΓΩΡΓΗΣ Κ., *Ἀλέξανδρος Ἀδαμαντίου Ἐμμανουήλ*, Ἀθήνα 1997. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΣ Κ. Α., *Ὁ ἄγνωστος Παπαδιαμάντης*, Ἀθήνα 1947, σ. 12 κ.ἐξ. ΤΩΜΑΛΑΚΗΣ Ν., *Ἄλ. Παπαδιαμάντης, ὁ χριστιανὸς συγγραφέας*, Ἀθήνα 1983, ὅπου καὶ οἱ παλαιότερες σχετικὲς ἀπόψεις.

48. Βλ. σχετικὰ ΦΡΑΓΚΟΥΛΑΣ ΙΩ., *Τὸ μοναστήρι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Σκιάθου*, Βόλος 1994. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Σκιάθου*, Θεσσαλονίκη 1955. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Νοσταλγικὸς περίπατος στὸ νησι τῶν δύο Ἀλέξανδρων, τὴ Σκιάθου*, Ἀθήνα 1990 (β' ἐκδ.).

49. ΦΡΑΓΚΟΥΛΑΣ ΙΩ., *Ἀνεξερεύνητες πτυχὲς τῆς ζωῆς τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα 1988, σ. 13 κ.ἐξ.

φωτίσουν τὸ Γένος, καταρτίζοντάς το πνευματικά καὶ ὀδηγώντας το στὴν σωτηρία καὶ στὴν ἠθικὴ ὁλοκλήρωση⁵⁰.

Ὅπως καὶ οἱ Κολλυβάδες, καθὼς φαίνεται στὶς παρεκβολές τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη στὰ σχόλια τοῦ Πηδαλίου, ἔτσι καὶ ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης βιώνει τὴν ἐμμονή στὴν χριστιανικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς ἀποκαθαρωμένη λαϊκὴ παράδοση ὡς τὴ μόνη διέξοδο τοῦ Γένους, τὸ ὁποῖο βλέπει ἀπολύτως συνυφασμένο μὲ τὴν Ὁρθοδοξία. Εἶναι δὲ ἀπολύτως χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς τάσης τὸ ὅτι ὁ χρόνος τῶν διηγημάτων του εἶναι κατ' οὐσίαν ὁ λειτουργικὸς ἄχρονος χρόνος, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης ἐπαναλαμβάνει τὶς ἀναφορές του στοὺς μεγάλους ἐορτολογικοὺς σταθμοὺς καὶ στὶς ἴδιες, κατὰ βάσιν, λατρευτικὲς τελετουργίες, μὲ ἀλλαγές μόνο στὰ πρόσωπα ποὺ πρωταγωνιστοῦν, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ λατρευτικὴ ζωὴ⁵¹. Ἡ σχέση τοῦ συγγραφέα μὲ τὴν Ὁρθοδοξία προχωρᾷ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς λαογραφικῆς περιγραφῆς στὴν ὄντολογικὴ πραγματικότητα μίας βαθύτερης καὶ οὐσιωδέστερης σχέσης, ἀκριβῶς ὅπως οἱ Κολλυβάδες εἶχαν δείξει, περνώντας ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν ἐξωτερικῶν τύπων τῶν διάφορων ἐκκλησιαστικῶν τελετουργιῶν στὴν οὐσία τῆς ὄντολογικῆς σχέσης μὲ τὸν Σταυρωμένο καὶ Ἄνασχημένο Χριστό⁵².

Τὰ διηγήματα τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη μὲ τὶς ἐπιμέρους ἀναφορές τους, ποὺ σὲ πρώτη ἀνάγνωση φαίνονται ἀποσπασματικά, διακρίνονται γιὰ μίαν βαθύτερη ἐσωτερικὴ σχέση, ποὺ τὰ καθιστᾷ ψηφίδες τῆς ἴδιας μωσαϊκῆς σύνθεσης. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται συμβολικὰ μέσῳ τῶν ἀναφορῶν σὲ λαϊκὲς θρησκευτικὲς πράξεις καὶ πρακτικὲς, τελετουργίες καὶ ἔθιμα, ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὅλα τὰ διηγήματά του⁵³. Ὅλες οἱ περιγραφόμενες λαϊκὲς θρησκευτικὲς τελετουργίες καταλήγουν αὐθόρμητα καὶ ἀβίαστα στὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν ὀρθόδοξη θρησκευτικὴ ζωὴ. Διὰ

50. Βλ. σχετικὰ ΠΑΣΧΟΣ Π. Β., *Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ. Ἀνέκδοτα Φιλοκαλικὰ καὶ Κολλυβάδικα ὑμνασιολογικὰ κείμενα γιὰ τὸν μοναχισμό, τοὺς νεομάρτυρες καὶ τὴν παράδοση, τῶν Ἁγίων Νικοδήμου Ἁγιορείτου καὶ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου*, Ἀθήνα 1996, σ. 85-96.

51. ΣΥΓΓΕΛΑΚΗΣ Ι., «Ἡ χριστιανικὴ πίστη στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», *Σκιάθος* (1980), σ. 23 κ.ἑξ. ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., «Ἐρωτήματα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη», *Εὐθύνη* 15 (1981), σ. 45 κ.ἑξ.

52. Βλ. σχετικὰ ΧΑΤΖΗΦΩΤΗΣ ΙΩ., *Ὁ Παπαδιαμάντης*, Ἀθήνα 1970, σ. 25 κ.ἑξ. ΧΑΛΒΑΤΖΑΚΗΣ Μ., *Ὁ Παπαδιαμάντης μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του*, Ἀλεξάνδρεια 1960, σ. 54 κ.ἑξ., μὲ ἐκτενεῖς σχετικὲς παρατηρήσεις.

53. ΧΑΡΗΣ Π., «Ἄλ. Παπαδιαμάντης, ὁ εἰδωλόλατρός ἅγιος», *Νέα Ἐστία* (1971), σ. 123 κ.ἑξ.

της εύχαριστηριακής ζωής έπιτυγχάνεται ή ένότητα του πληρώματος της Έκκλησίας, αλλά και ή ένότητα ανθρώπων και φυσικού περιβάλλοντος, στα πλαίσια της έρμηνείας της κτίσης ως εύχαριστίας. Αυτή όμως ύπηρεξε και ή βασιική θέση της διδασκαλίας των Κολλυβάδων, την όποία ό Άλ. Παπαδιαμάντης είχε έγκολπωθεϊ και έπενδύσει στις λογοτεχνικές περιγραφές του⁵⁴. Κι αυτή την σέ έτήσια βάση λειτουργική επανάληψη είχε βαθύτατα ένστερνησει ό Άλ. Παπαδιαμάντης, όταν έγραφε τή γνωστή ρήση του: «τό έπ' έμοί, ένόσω ζω και άναπνέω και σοφρωνώ, δέν θά πάψω πάντοτε, ιδίως κατά τας πανεκλάμπρους ταύτας ήμέρας, νά ύμνω μετά λατρείας τόν Χριστόν μου, νά περιγράψω μετ' έρωτος τήν φύσιν, και νά ζωγραφώ μετά στοργής, τά γνήσια έλληνικά ήθη»⁵⁵.

Γι' αυτό και θά ήταν λάθος άν άντιμετωπίζαμε τις σχετικές αναφορές των λαϊκών θρησκευτικών έθιμων στα διηγήματα του Άλ. Παπαδιαμάντη ως άπληρη λαογραφικών ειδήσεων και περιγραφών. Τά κείμενά του, με τό κολλυβάδικο πνευματικό τους υπόβαθρο, είναι κάτι περισσότερο: Άποτελούν μία ζωσα μαρτυρία και μία ουσιαστική φωνή που προέρχεται από τήν καρδιά της έλληνορθόδοξης παράδοσής μας, ακριβώς έπειδή στηρίζεται στην πίστη και στη συναίσθηση της παραδοσιακής θρησκευτικότητας συνολικά. Άποτελούν μαρτυρία για τήν πνευματική και πολιτισμική ταυτότητα του Γένους⁵⁶, σέ μία έποχή που όπως και ή δική μας ήταν καιρός μετασηματισμών και διαδικασιών μετάβασης.

Και είναι για όλα αυτά που ή θεώρηση των λαϊκών θρησκευτικών έθιμων μας από τόν Άλ. Παπαδιαμάντη, καθώς στηρίζεται στην κολλυβαδική θεώρηση της λαϊκής θρησκευτικότητας, ξεπερνά τά όρια της ήθογραφίας, και άποτελει σημείο επανόδου για όλους μας, όταν οί κατά καιρούς δυσκολίες δημιουργούν έπιτακτική τήν ανάγκη μέσα μας νά ξαναγυρίσουμε στις ρίζες της έλληνορθόδοξης παράδοσής μας, και νά πάρουμε από αυτήν δύναμη, ακριβώς όπως ό μυθικός Άνταϊος μπορούσε νά αναζωογονηθεί από τήν έπαφή με τή μάνα Γη.

54. Βλ. σχετικά ΧΕΙΜΩΝΑΣ ΧΡ., «Μνήμη Άλ. Παπαδιαμάντη», *Δωδέκατη Ώρα* (1975), σ. 2-4. ΡΑΜΦΟΣ ΣΤ., *Η παλινωδία του Παπαδιαμάντη*, Άθήνα 1976 ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ Ζ., *Άλ. Παπαδιαμάντης. Πενήντα χρόνια από τόν θάνατό του*, Άθήνα 1979.

55. ΧΙΟΥ ΕΛΣΑ, «Οί Πασχαλιές του κύρ Άλέξανδρου» ... ό.π., σ. 9. Για τή θέση του αυτή σέ σχέση με τις κοινωνικές έπιταγές της έποχής του βλ. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ Δ., *Ό Παπαδιαμάντης και ή κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 1955 και σχετικές παρατηρήσεις στον τόμο *Σύγχρονες πολιτικές διαστάσεις στο έργο του Άλ. Παπαδιαμάντη*, Θεσσαλονίκη 1978.

56. Βλ. σχετικά ΜΕΛΑΣ ΣΠ., *Δάσκαλοι του Γένους*, Άθήνα 1971, σ. 34 κ.έξ. και ΜΑΤΣΑΣ Ν., *Άν δεις τόν κύρ Άλέξανδρο ... Η «άλλη» βιογραφία του Παπαδιαμάντη*, Άθήνα 1991.